

Zofia Kochmańska

Analiza semantyczna rzeczownika *gadka*

Rzeczownik *gadka* w poszczególnych etapach rozwoju – na przestrzeni dziejów języka polskiego – przechodził liczne przekształcenia semantyczne. Jego semantyka, obecna w polszczyźnie od czasów staropolskich, współcześnie już nie funkcjonuje. Znaczenia, które popadły w zapomnienie, zostały zastąpione innymi, często w dużym stopniu różniącymi się od pierwotnych. Semantyka *gadki* została dość znacznie zawężona i zmodyfikowana. W badaniach językoznawczych wyraz *gadka* nie doczekał się dotąd osobnego opracowania. Celem mojego artykułu jest analiza semantyczna leksemu *gadka*, oparta głównie na materiale słownikowym, która pozwoli przedstawić zmiany jego znaczenia od czasów najdawniejszych aż do współczesnego sposobu pojmowania tego słowa.

Warto rozpocząć od przywołania kwestii etymologicznych. Wiesław Boryś w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* stawia tezę, że *gadka* wyodrębniła się w XV wieku jako derywat odczasownikowy wyrazu *gadać*¹. Podobne rozpoznanie formułuje już Aleksander Brückner w *Słowniku etymologicznym języka polskiego*, gdzie zaznacza dodatkowo, że pierwotne znaczenie czasownika *gadać* nie wiązało się z mówieniem, jak ma to miejsce współcześnie, lecz odnosiło się do ‘dumania’, ‘mniemania’, ‘zgadywania’, co według badacza później przyczyniło się do powstania podobnej u wszystkich Słowian formy wyrazu *zagadka*² (wyrazu młod-

¹ *Gadać* [hasło], w: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 153.

² *Gadać* [hasło], w: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 131.

szego od *gadki*; jak pokażę w dalszej części tekstu, do XVIII wieku używano obu leksemów w tym samym znaczeniu). Według ustaleń Franciszka Sławskiego wyraz *gadka* zaczął pojawiać się w języku polskim w XV wieku i pochodzi od prasłowiańskiego **gadъka*³, będącego derywatem **gadati*, które, jak zgodnie twierdzą pozostali badacze, miało znaleźć kontynuację semantyczną w polskim wyrazie *gadać*. Borys ujmuje zaś **gadati* jako formę pochodzącą od wcześniejszego **goditi* o nieco odmiennym znaczeniu (odnoszącym się bardziej do wyczekiwania, przygotowywania, sprzyjania, uzgadniania czy przepowiadania), powiązanego semantycznie i formalnie z polskim leksemem *godzić*. Andrzej Bańkowski polemizuje jednak z tezą, jakoby **gadati* miało łączyć się z **goditi*, twierdząc, że wiązanie tych leksemów „z powodów semantycznych i innych nie przekonuje”⁴. W *Etymologicznym słowniku języka polskiego* badacz doprecyzowuje pierwotne znaczenie wyrazu **gadati*, którym miano określać czynności przewidywania, przepowiadania i zgadywania, zaznaczając, że było to „niejasne, nowe słowo, najpierw chyba związane z jakimś całkiem specyficznym sposobem wróżenia”⁵. Można jednak zaryzykować stwierdzenie, że słowo **goditi* wiązało się na pewnych płaszczyznach z **gadati*: oprócz podobieństwa formalnego byłaby to sfera semantyczna (przewidywanie, wróżenie i przepowiadanie).

Na podstawie *Słownika prasłowiańskiego* można stwierdzić, że główne znaczenia **gadati* były związane z myśleniem, zgadywaniem, rozważaniem i dyskutowaniem, spieraniem się, a dopiero później dołączyło do nich znaczenie odnoszące się do samej mowy. Początkowo **gadati* odnosiło się zatem do sfery myśli oraz przetwarzania i zdobywania informacji o świecie, natomiast znaczenie związane z procesem komunikacji przez mowę dołączyło do semantyki tego wyrazu na dalszych etapach jego rozwoju. Według Bańkowskiego podobnie było z czasownikiem *gadać* w języku polskim. Pierwotnie oznaczał ‘zgadywać, przepowiadać, przewidywać, przypuszczać’, dopiero później ukształtowało się znaczenie ‘mówić wiele a niejasno, za wiele, niepotrzebnie’⁶. Czasownik *gadać* oznaczał początkowo czynności związane ze zgadywaniem, wróżeniem, domyślaniem się, spieraniem się i ocenianiem (semantyka pokrywająca się z **gadati*); od XV wieku zaś mia-

³ *Gadka* [hasło], w: F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków 1952–1956, s. 247.

⁴ *Gadać* [hasło], w: A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2000, s. 399.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

ło funkcjonować znaczenie, które przetrwało (przynajmniej częściowo) do współczesności – ‘opowiadać, mówić, rozmawiać’⁷.

Analiza dostępnych źródeł pozwala uznać, że większość pierwotnych znaczeń wyrazu *gadka* pochodzi z XV-wiecznego rozumienia wyrazu *gadać*: przeniknęło do niego znaczenie określające rozmowę, opowiadanie, zagadkę, domysł, dysputę i spór, na co wskazują informacje zawarte w *Słowniku staropolskim*⁸.

Pierwsze notowania *gadki* przypadają według SSStp na początki XV wieku⁹. Prawdopodobnie użycie wyrazu w dobie staropolskiej było powszechniejsze niż obecnie, zważywszy na jego ówczesny niepotoczony charakter (którego kwestię podejmę w dalszej części tekstu). Bańkowski zaznacza, że wyraz *gadka* był popularny szczególnie od XVI do XVIII wieku¹⁰. Było to spowodowane zapewne faktem, że średniopolskie znaczenie tego wyrazu miało charakter bardziej uniwersalny i kompleksowy; mógł być stosowany w znacznie większej liczbie kontekstów niż współcześnie. W słownikach poszczególne znaczenia wyrazu *gadka* są dość nieostre i często trudno je rozgraniczyć. Sensy tego leksemu w różnych leksykonach są rozmaicie ze sobą zestawiane, w każdym z nich umiejscowione są w nieco innej konfiguracji semantycznej. Wszystko to sprawia, że trudno wyodrębnić ostre kategorie znaczeniowe wyrazu *gadka* na przestrzeni dziejów, dlatego analizując materiał słownikowy, wybrałam najważniejsze zakresy semantyczne, łączące się ze sobą na różnych płaszczyznach. Najogólniej semantyka *gadki* jest powiązana z przestrzenią mowy, komunikacji oraz form myślenia; wyraz odnosi się do samego aktu mowy lub do sposobów wypowiedzi i jej treści, a nawet do określonego gatunku literackiego (na przykład do paraboli czy bajki). W dalszej części tekstu omówię wydzielone przeze mnie główne kategorie semantyczne tego leksemu i pokażę, jak zmieniały się w historii polszczyzny.

Warto zacząć od najwcześniejszych znaczeń *gadki*, które są punktem odniesienia do analizy późniejszej semantyki tego leksemu. *Gadka* według SSStp w dobie staropolskiej była rozumiana jako: 1. ‘opowiadanie’, 2. ‘rozmowa, dyskusja, wymiana zdań, spór słowny’, 3. ‘waśń, kłótnia’, 4. ‘parabola, przypowieść, alegoria’, 5. ‘zagadnienie, pytanie, problem do dyskusji, zagadka’, 6. ‘dowód, argument’, 7. ‘twierdzenie’. Są to najwcześniejsze, pierwotne znaczenia tego leksemu. Większość z nich funkcjonowała również w XVI wieku,

⁷ *Gadać* [hasło], w: W. Boryś, *op.cit.*, s. 153.

⁸ *Gadka* [hasło], w: *Słownik staropolski*, t. 2, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Kraków–Warszawa 1956–1959, s. 376–377; dalej: SSStp.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Gadać* [hasło], w: A. Bańkowski, *op.cit.*, s. 399.

kiedy to semantyka *gadki* była najbogatsza i najbardziej zróżnicowana.

Staropolskie znaczenia ‘opowiadanie’ i ‘parabola, przypowieść, alegoria’ można sprowadzić do szerszego, funkcjonującego od XV wieku znaczenia *gadki* jako ‘opowiadania, opowieści’, które później przeszło liczne przeobrażenia. Zarówno w dobie staropolskiej, jak i w XVI wieku znaczenie ‘opowiadanie, opowieść’ było jednym z częściej występujących¹¹. Można odróżnić je od znaczenia ‘rozmowa’, w którym dominantę semantyczną stanowi sam akt mowy i wymiany słów, nie jej treść (w przypadku ‘opowieści’ – prezentowaną spójną wewnątrznie historię; wypowiedź narracyjną). Znaczenie ‘opowieść’, poświadczane przykładami literackimi, pojawia się jeszcze w *Elektronicznym słowniku języka polskiego XVII i XVIII wieku*¹², jednakże w XIX-wiecznych słownikach nie jest już notowane. Powraca natomiast w *Słowniku warszawskim*¹³, a później – po raz ostatni – w *Słowniku języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego¹⁴, zilustrowane egzemplifikacjami z literatury XIX- i XX-wiecznej. W *Słowniku języka polskiego* pod red. Mieczysława Szymczaka, powstałym kilkanaście lat później, wskazany sens nie został już uwzględniony¹⁵, natomiast w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* znaczenie ‘bajka, podanie, opowieść’ jest określone jako przestarzałe¹⁶. Było zatem żywotne przez wszystkie doby rozwoju języka polskiego, by zaniknąć w czasach współczesnych¹⁷. W obręb znaczenia ‘opowieść’ można włączyć bardziej szczegółowe znaczenia określające formę (dokładniej gatunek) opowiadania lub sposób literackiej wypowiedzi: parabolę, przypowieść i alegorię. *Gadkę* rozumiano tak w polszczyźnie od około XV wieku, na co wskazuje SStp, do mniej więcej końca XVIII wieku (definicja taka pojawia się jeszcze w *Elektronicznym słowniku*

¹¹ *Gadka* [hasło], w: SStp; *Gadka* [hasło], w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. 7, Wrocław 1973, s. 169, dalej: SXVI.

¹² *Gadka* [hasło], w: *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, https://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=28205&forma=GADKA#28205 [dostęp: 4.05.2020]; dalej: ESXVII–XVIII.

¹³ *Gadka* [hasło], w: *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1, Warszawa 1898, s. 790; dalej: SWar.

¹⁴ *Gadka* [hasło], w: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/gadka;5429154.html> [dostęp: 26.04.2020]; dalej: SD.

¹⁵ *Gadka* [hasło], w: *Słownik języka polskiego*, t. 1, red. M. Szymczak, Warszawa 1978, s. 623; dalej: SSz.

¹⁶ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1, A–J, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, s. 962, dalej: USJP.

¹⁷ Obecnie wciąż pojawia się jednak znaczenie *gadki* powiązane z opowieścią jako gatunkiem literackim, np. w kontekście przekazywanych ustnie ludowych opowiadań.

*języka polskiego XVII i XVIII wieku*¹⁸, natomiast w słownikach notujących słownictwo z późniejszego okresu już nie figuruje). XVI-wieczne znaczenie *gadki*: ‘przypowieść, alegoria’¹⁹ należy do jednych z częściej notowanych, zatem popularniejszych. Analogicznie, wyraz *gadać* oznaczał wtedy nie tylko ‘opowiadać’, lecz także ‘opowiadać przypowieści’²⁰, a gerundium *gadanie*: ‘opowiadanie przypowieści’²¹. Znaczenie *gadki* jako pewnej wypowiedzi literackiej ewoluowało wraz z przekształceniami samej literatury. W XIX wieku *gadka* zaczyna wiązać się z innymi konkretnymi gatunkami literackimi: baśnią, bajką i podaniem (po raz pierwszy to znaczenie, występujące także współcześnie, pojawia się w SWar: ‘opowiadanie, anegdota, bajka, baśń, podanie’²²). W znaczeniu tym następuje przesunięcie w stronę tzw. ludowości, zbiegające się z przemianami w literaturze i kulturze, związanymi z charakterystyczną dla epoki romantyzmu waloryzacją twórczości ludowej i czerpaniem z niej inspiracji oraz z krystalizowaniem się nauk takich jak etnografia. W XIX wieku i później tworzono często utwory określane jako „gadki ludowe”, będące zapisami ludowych opowieści, baśni i podań. Archaiczny już nieco wyraz *gadka* w XIX wieku uległ zasadniczym przemianom, zanikło kilka z najważniejszych grup znaczeniowych (których kwestię przedstawię w dalszej części tekstu), a już istniejące uległy przekształceniom. Natomiast jednym z niewielu znaczeń określającym zjawiska niebędące wcześniej przedmiotami odniesienia *gadki* jest właśnie znaczenie ‘bajka, podanie ludowe, baśń’. Leksem *gadka* często występuje w samych tytułach takich tekstów, przykładowo w utworach: *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody*²³, *Rozmaite Gadki i powiastki. Księżeczka trzecia dla tych co lubią czytać pożyteczne rzeczy*²⁴, *O Maćku,*

¹⁸ ESXVII–XVIII, https://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=28205&forma=-GADKA#28205 [dostęp: 4.05.2020].

¹⁹ SXVI, <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/52287#znaczenie-4> [dostęp: 4.05.2020].

²⁰ *Gadać* [hasło], w: SXVI, <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/52279> [dostęp: 5.07.2020].

²¹ *Gadanie* [hasło], w: SXVI, <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/52285> [dostęp: 5.07.2020].

²² *Gadka* [hasło], w: SWar.

²³ B. Gustawicz, *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody, cz. 2. Rośliny*, Kraków 1882, <https://polona.pl/item/podania-przesady-gadki-i-nazwy-ludowe-w-dziedzinie-przyrody-cz-2-rosliny,MTg5ODU1NTk/10/#info:metadata> [dostęp: 11.05.2020].

²⁴ *Rozmaite Gadki i powiastki. Czytelnia dla ludu wiejskiego. Księżeczka trzecia dla tych co lubią czytać pożyteczne rzeczy*, Warszawa 1862, <https://polona.pl/item/rozmaite-gadki-i-powiastki-ksiaz-3-dla-tych-co-lubia-czytac-pozyteczne-rzeczy,OTI4ODY4NTk/8/#info:metadata> [dostęp: 11.05.2020].

co dostał trzy dary. *Gadka ludowa*²⁵, czy *Dziada Polikarpa gadki*²⁶. *Gadka* oznacza w nich opowieść pochodzącą z kręgu kultury wiejskiej, ludowej; zatraciła przynależność do gatunków realizowanych w ramach kultury ogólnej (jeśli można przyjąć taki podział). W *Słowniku terminów literackich* gadkę również potraktowano jako gatunek literacki; zdefiniowano ją jako „krótkie ludowe opowiadanie ustne o charakterze baśniowym bądź komicznym, zbliżone do facecji”²⁷. Podobna definicja analizowanego wyrazu zawarta jest także w kilku współczesnych słownikach. Oto garść definicji: ‘krótka forma ustnej twórczości ludowej, zwykle o charakterze baśniowym’²⁸, ‘opowieść zmyślona, fantastyczna często przekazywana w formie ustnej’²⁹, ‘ludowa gawęda’³⁰ czy ‘gawęda, opowiadanie ludowe charakteryzujące się barwnym, żywym językiem’ (to znaczenie określone jest jako książkowe)³¹. W takim razie znaczenie *gadki* pojmowanej jako tego rodzaju specyficzny gatunek literacki wciąż może występować w użyciu.

W ESXVII–XVIII opowieść jest ujęta w jednej definicji z rozmową, jednak w innych słownikach rozgranicza się samą opowieściowość od wymiany słów (rozmowy – jej kwestię szerzej podejmę w dalszej części tekstu), której treścią są spory lub ożywione dyskusje³². Rzeczownik *gadka* rozumiano jako ‘spór, waśń’ od czasów staropolskich do końca doby średniopolskiej (*Słownik wileński* zawiera informację, że takie znaczenie jest już przestarzałe³³;

²⁵ *O Maćku, co dostał trzy dary. Gadka ludowa*, oprac. H. Burska, Kraków 1947, <https://polona.pl/item/o-macku-co-dostal-trzy-dary-gadka-ludowa,OTY0NzQyNDg/4/#info:metadata> [dostęp: 11.05.2020].

²⁶ S. Krasicki, *Dziada Polikarpa gadki*, Bydgoszcz 1937, <https://polona.pl/item/dziada-polikarpa-gadki,ODk3NTc4MzY/4/#info:metadata> [dostęp: 11.05.2020].

²⁷ *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 137.

²⁸ *Gadka* [hasło], w: *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, 1996, dalej: SWJP.

²⁹ *Gadka* [hasło], w: *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 12 (franca–gółka), red. H. Zgólkowej, 1997, s. 94, dalej: PSWP.

³⁰ *Gadka* [hasło], w: *Imny słownik języka polskiego*, t. 1, red. M. Bańko, Warszawa 2000, s. 427, dalej: ISJP.

³¹ *Gadka* [hasło], w: *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki, Kraków 2007, https://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=47672&ind=0&w_szukaj=gadka# [dostęp: 26.04.2020]; dalej: WSJP.

³² Pojawiają się definicje *gadki* takie, jak: ‘dyskusja, wymiana słów, spór słowny’ w: SStp; ‘spór, gadanie, dysputa’ w: SWar, SL.

³³ *Gadka* [hasło], w: *Słownik języka polskiego*, edycja elektroniczna, Wilno 1861, <https://eswil.ijp.pan.pl/index.php> [dostęp: 4.05.2020]; dalej: SWil.

w *Słowniku języka polskiego* Samuela Lindego³⁴ oraz w ESXVII–XVIII, było ono jeszcze oznaczone jako żywotne, zatem musiało wygasnąć mniej więcej na przełomie XVIII i XIX wieku). Jest to jedno z najczęściej notowanych znaczeń wyrazu *gadka* w SXVI (104 poświadczenia³⁵), co potwierdza dużą częstotliwość jego występowania w tym stuleciu³⁶. Można rozszerzyć to znaczenie i włączyć w jego obręb takie definicje gadki, jak ‘dyskusja (także naukowa), problem do rozważania, same rozważania oraz twierdzenia formułowane w ich ramach’³⁷. *Gadka* w XVI wieku (na płaszczyźnie odnoszącej się do sfery poznawczej) w zależności od kontekstu określała zatem: 1. metodę poznawczą czy proces zdobywania wiedzy (‘dysputa naukowa’, ‘dociekania’, ‘rozważania’), 2. przedmiot myśli i dociekań (‘zagadnienie’, ‘kwestia sporna’, ‘problem’) oraz 3. sam wynik aktu epistemicznego (‘twierdzenie’, ‘pogląd’, ‘pomysł’). Sensy 1–3 mają odpowiedniki w ówczesnej semantyce wyrazu *gadać*: 1. ‘dysputować, rozprawiać, rozważać, spierać się, przekonywać, argumentować’ i 3. ‘omawiać, twierdzić’ (są to znaczenia o najwyższej frekwencji).

Oprócz różnych rodzajów polemik i przemyśleń w XVI-wiecznej semantyce *gadki* uwidatnia się sfera rozważań i sposobów ich twórczej artykulacji w postaci chociażby traktatów naukowych. Złożoność pojmowania wyrazu *gadka* w XVI wieku, a zarazem jej związek z szeroko pojętą naukowością, można zilustrować tekstem Andrzeja Glabera z 1535 roku *Problemata Arystotelis czyli gadki o składności człowieczych członków*. *Gadka* funkcjonuje tu jako synonim łacińskiego *problemata*, oznaczającego ‘problemy’ lub ‘zagadki’³⁸, co autor sygnalizuje już w tytule tekstu, a także we wstępie do utworu:

[...] ku rozmnożeniu nauki w piśmie polskim, wyłożyłem tymi czasy *Problemata*, to jest **gadki** [wyr. Z.K.], nie plotki ani matanineę, ale opowiadanie przyczyn rzeczy rozmaitych przyrodzonych, z głębokości filozofiej, to jest mądrości Aristatilesa i inszych filozofów wybrane, chcąc, aby to było polskiemu językowi jawno, co Grekowie pirwej, potym Łacinnicy skrycie napisali, pilno się około tego badając i pewności doświadczać³⁹.

³⁴ *Gadka* [hasło], w: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 2, Warszawa 1808, s. 671–672; dalej: SL.

³⁵ *Gadka* [hasło], w: SXVI.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ <https://pl.wiktionary.org/wiki/problema> [dostęp: 10.11.2020].

³⁹ A. Glaber, *Gadki o składności członków człowieczych z Arystotelesia i też inszych mędrców wybrane*, red. J. Rostafiński, Kraków 1893, s. 5.

„Gadki” są wyraźnie przeciwstawione „plotkom”. Co ciekawe, ‘plotka’ stanie się w późniejszych czasach jednym z ważniejszych znaczeń *gadki* (a zaczyna pojawiać się sporadycznie już w czasach Glabera, w SXVI uwzględniono osiem poświadczeń takiego sensu⁴⁰). Okazuje się więc, że semantyka *gadki* bardzo się zmieniła w dość krótkim czasie i rozumiano ją różnorodnie (czy nawet antynomicznie) w niemal każdej z poszczególnych faz rozwoju jej znaczenia, zwłaszcza we wcześniejszych. Znaczenie *gadki* w *Problemata Aristotelis* jest ściśle sprzężone z kategorią naukowości. Tytułowe „gadki” oznaczają w utworze pewną formę pytań i odpowiedzi (pytania takie można określić także zagadkami), prezentującymi zagadnienia naukowe dotyczące poszczególnych części ludzkiego ciała i odpowiedniego żywienia człowieka, z wyjaśnieniami zgodnymi z przekształconymi koncepcjami Arystotelesa i innych myślicieli. Tak też zdefiniowane są *gadki* w *Słowniczku* zamieszczonym w wydaniu utworu Glabera z 1893 roku⁴¹, gdzie oznaczają ‘zadania do rozwiązania’. Oprócz samej formy „zagadek” „gadki” można rozumieć jako określone problemy – owe zagadnienia, przedmioty badań, tematy podejmowane przez autora (po raz kolejny pojawia się opozycja forma–treść). Wreszcie, „gadki” Glabera mogą oznaczać szerszej rozumianą formę, mianowicie sam gatunek – rodzaj tekstu czy ówczesnego traktatu naukowego, wywodu zawierającego rozważania teoretyczne. Te trzy definicje Glaberowskiej *gadki* tworzą jej spójne, choć niejednorodne znaczenie, oświetlając poszczególne aspekty tego interesującego tekstu. Podkreślona dobitnie przez autora naukowość „gadek” wraz z zaakcentowaną pewnością i solidnością ich podstaw teoretycznych wskazuje na osadzenie znaczenia tego wyrazu w kategoriach pewności epistemologicznej, co bardzo kontrastuje z jego późniejszą semantyką, w której zaznacza się nieukonstytuowanie poznawcze i opozycyjność wobec sprawdzonych, rzetelnych źródeł wiedzy.

Do podobnych zakresów znaczeniowych, co *gadkę* Glabera, można zaliczyć niemal równie popularne w XVI wieku (95 notowań w SXVI⁴²) znaczenie *gadki* jako ‘zagadka’, czyli rodzaj pytania, na które szuka się odpowiedzi. Znaczenie to (wywodzące się od *gadać* ‘zadawać zagadki, zgadywać’) także odnosi się do procesu poszukiwania wiedzy, do pewnego dążenia poznawczego. *Gadki* takie niekiedy rozumiano jako małą formę literacką, rodzaj opowieści. Takie znaczenie się pojawia, odkąd omawiany wyraz został notowany i występuje jeszcze na początku XIX wieku. Ostatni raz tak

⁴⁰ *Gadka* [hasło], w: SXVI.

⁴¹ *Słowniczek*, w: A. Glaber, *op.cit.*, s. 172.

⁴² *Gadka* [hasło], w: SXVI.

pojmowaną *gadkę* dokumentuje SL⁴³, SWil natomiast zawiera informację, że znaczenie ujęte w definicji ‘trudne, zawiłe, ciemne pytanie, zagadka’ jest już przestarzałe⁴⁴. Na podstawie słowników dokumentujących słownictwo dawne – SStp, SXVI oraz ESXVII–XVIII – można stwierdzić, że takie rozumienie *gadki* było ważne i rozpowszechnione w dawnym języku polskim. *Zagadka* w SStp połączona jest z *zagadnieniem*, *pytaniem*, *problemem do dyskusji*, co wydaje się oznaczać określoną kwestię pojmowaną jako niejasna (i wpisuje się we wcześniej wyróżnioną kategorię znaczeniową: przedmiot myśli i dociekań). W SXVI powiązana jest z przypowieścią, alegorią – zagadka jest umieszczona w kategoriach gatunku literackiego. Analogiczne rozumienie *gadki* pojawia się także w *Słowniku terminów literackich*, zawierającym informację, że wyrazem *gadka* w literaturze staropolskiej określano zagadki⁴⁵. Taką formę literacką szczególnie upodobał sobie Jan Andrzej Morsztyn, autor cyklów *Gadki (do JMci Pani Rejowej)*⁴⁶ oraz *Gadki*⁴⁷. Oba zbiory wierszy składają się z kilkunastu humorystycznych poetyckich łamigłówek, zatytułowanych *Gadki*, określonych przez autora jako „gadki do zabawy”⁴⁸, co silnie uwydatnia ich ludyczny charakter.

Użycie leksemu *gadka* w znaczeniu ‘zagadki’ w jej literackim kształcie widać także w tytule fraszki Jana Kochanowskiego i w samym tekście⁴⁹. Utwór zatytułowany po prostu *Gadka* stanowi krótką łamigłóvkę, która do dziś sprawia wiele kłopotów interpretatorom. Jak później u Morsztyna, tytułowy wyraz jest zastosowany we współczesnym znaczeniu wyrazu *zagadka*. Leksem *gadka* był w XVI wieku powszechniej stosowany niż *zagadka*, na co wskazuje *Słownik etymologiczny* Borysia⁵⁰. *Zagadka* i *gadka* były używane jako synonimy od XVI wieku do XVIII. Wcześniej *zagadką* określano ‘zagadnięcie kogoś o coś, pytanie’, a nie ‘niejasną sprawę’, wyraz ten pochodził od czasownika *zagadnąć*, derywatu *gadać*⁵¹. Leksem *zagadka* przebył zatem dłuższą drogę od wyrazu *gadać* niż *gadka*, by w XVIII wieku przejąć całko-

⁴³ *Gadka* [hasło], w: SL.

⁴⁴ *Gadka* [hasło], w: SWil.

⁴⁵ *Słownik terminów literackich*, s. 137.

⁴⁶ J.A. Morsztyn, *Poezye oryginalne i tłomaczone*, Warszawa 1883, <https://bcu.l.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/78312/edition/70106/content?ref=desc> [dostęp: 8.02.2021], s. 205–213.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 212–214.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 205.

⁴⁹ J. Kochanowski, *Gadka*, <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/fraszki-ksiegi-trzecie-gadka.html> [dostęp: 4.05.2020].

⁵⁰ *Zagadka* [hasło], w: W. Boryś, *op.cit.*, s. 725.

⁵¹ *Ibidem*.

wicie znaczenie *gadki* odnoszące się do ‘tajemnicy, niejasnej sprawy’ (wtedy zanikło rozumienie *gadki* jako ‘zagadki’).

Osobę, która „zadawała zagadki”, można było wówczas nazwać *gadaczem*. Ten powiązany semantycznie i strukturalnie z *gadką* derywat wyrazu *gadać* był obecny w polszczyźnie od czasów staropolskich, gdy określano nim wróżbitę czy przepowiadającego przyszłość⁵². W XVI wieku oznaczał ‘mędrka, sofistę, rozprawiacza’, ‘zadającego lub odgadującego zagadki’ lub ‘wróża, wieszczka, widzącego przyszłość; wykładowca snów’⁵³ (17 notowań w SXVI⁵⁴). Dwa pierwsze znaczenia można odnieść do XVI-wiecznych znaczeń *gadki*; w pierwszym przypadku *gadacz* to ktoś, kto ‘gada, rozprawia, opowiada gadki’, w drugiej definicji – *zagadkę* można zastąpić wyrazem *gadka*. Glaber mógłby w swoich czasach zostać określony „gadaczem”. Ostatnie znaczenie (‘wróż, wieszcz’) natomiast nie wchodzi już w obręb semantyki *gadki*, mimo że podobne znaczenie (‘prorokować, wróżyć, przepowiadać przyszłość, tłumaczyć przepowiednie’⁵⁵) dość często przypisywano wówczas czasownikowi *gadać*⁵⁶. W XVI wieku funkcjonowała również sporadycznie forma żeńska *gadaczka* określająca prawdopodobnie ‘wykładowcę snów’⁵⁷ (SXVI notuje tylko jedno jej użycie⁵⁸). Wyraz *gadanie* zaś kilkakrotnie pojawiał się w sensie ‘odgadywanie przyszłości, rozszyfrowywanie znaków wróżebnych, prorocstwo’. Znaczeń tych nie znajdziemy wyrażonych wprost w żadnej ze słownikowych definicji *gadki*. Jednak by pokazać powiązanie między wczesną semantyką *gadki*, *gadania* i *gadacza* (lub *gadaczki*), trzeba wspomnieć, że wróżenie i przepowiadanie przyszłości także są pewnymi sposobami pozyskiwania informacji o świecie, a w czasach prasłowiańskich, gdy ukształtowały się takie znaczenia omawianych wyrazów, czynności te stanowiły pełnoprawne, wiarygodne źródła wiedzy, zatem znaczenia *gadki* w rodzaju ‘dociekania, rozważania, pytania’ nie były wówczas dalekie od ‘wróżenia’ czy ‘prognozowania przyszłości’ – wszystkie odnosiły się do ciekawości poznawczej człowieka. Mimo to fakt, że jedno z głównych znaczeń czasownika *gadać* z okresu prasłowiańskiego i staropolskiego nie znalazło miejsca we współczesnej semantyce *gadki*, również jest zastana-

⁵² *Gadka* [hasło], w: SStp.

⁵³ *Gadacz* [hasło], w: SXVI, <https://spxvi.edu.pl/index/haslo/52277> [dostęp: 5.07.2020].

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Gadać* [hasło], w: SXVI, <https://spxvi.edu.pl/index/haslo/52279> [dostęp: 5.07.2020].

⁵⁶ W okresie prasłowiańskim było jednym z głównych znaczeń.

⁵⁷ *Gadaczka* [hasło], w: SXVI, <https://spxvi.edu.pl/index/haslo/52278> [dostęp: 5.07.2020].

⁵⁸ *Ibidem*.

wiający – *gadka* mogłaby być rozumiana jako ‘wróżba, przepowiednia’, do czego jednak najpewniej nie doszło.

Gadka w znaczeniu – wspomnianej przy okazji tekstu Glabera – ‘plotki’ (rozumianej u niego antynomicznie względem *gadki*) pojawiała się już w XVI wieku. W SXVI określona jest synonimicznie jako ‘pogłoska’ i pojawia się w kilku przykładach użycia⁵⁹. *Gadka* występuje w tym słowniku w różnych połączeniach leksykalnych, które pomagają określić jej charakter semantyczny: *niepodobna, próżna, rozmaita, trudna*. Takie pojmowanie łączy się również ze znaczeniem *gadki* określanym wielokrotnie jako ‘gadanie, gadanina’, lecz odróżnia się tym, że sam akt mowy nie jest tu najważniejszy; główne odniesienie tego pojęcia to wykładana poprzez mowę treść, obejmująca niepotwierdzone informacje przekazywane zazwyczaj ustnie lub bezcelowe, puste słowa. Znaczenia tego nie dokumentuje ani ESXVII–XVIII, ani słowniki XIX-wieczne. Dopiero SWar zawiera informację, że *gadka* to ‘gawędka, pogadanka, rezony, gawęda, obmowa, plotka’⁶⁰ lub ‘wieść, pogłoska’. Może to sugerować, że w XVI wieku rzadko pojmowano *gadkę* jako plotkę, gdyż z analizowanych źródeł wynika, że od XVII do XIX wieku takie znaczenie nie występowało, a „odżyło” na początku XX wieku. Definicja *gadki* w SD brzmi: ‘plotka, domysł, pogłoska’ i nie jest oznaczona jako potoczna, jak w przypadku ‘rozmowy’⁶¹. W późniejszych słownikach także pojawia się sens ‘plotka’, jednak ujmowany już w kategorii potoczności⁶²; znaczenie to uwzględnione jest także w słownikach współczesnych i najnowszych⁶³ (jako jedno z niewielu, które dotąd funkcjonują).

Gadka pojmowana jako ‘rozmowa’ lub ‘mowa’ w definicjach słownikowych często wiąże się z tzw. gadaniem, inaczej pogawędką lub różnymi rodzajami wypowiedzi (na przykład: ‘rozmowa, gadanina, pogaduszka; pogłoska’⁶⁴). Znaczeniu ‘mowa, gadanie’ bliżej do kategorii monologu, jednostkowej wypowiedzi. Natomiast znaczenie ‘rozmowa’ jest powiązane z dialogicznością, wymianą słów między kilkoma interlokutorami. Wskazane znaczenia współcześnie są najbardziej rozpoznawalne i rozpowszechnione. Notuje się je od XVI wieku (osiem poświadczeń w SXVI)⁶⁵; w SStp rozmowa jest łączona raczej ze wspomnianym już sporem, dyskusją. ESXVII–

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Gadka* [hasło], w: SWar.

⁶¹ *Gadka* [hasło], w: SD.

⁶² Zob. np. SSz, PSWP.

⁶³ *Gadka* [hasło], w: WSJP, SSz, SWJP, ISJP, PSWP i USJP.

⁶⁴ *Gadka* [hasło], w: SXVI.

⁶⁵ *Ibidem*.

XVIII odnotowuje związek frazeologiczny *o wilku jest gadka*, w którym leksem *gadka* przyjmuje semantykę wyrazu *mowa* (obecnie to sformułowanie funkcjonuje najczęściej w formie *o wilku mowa*) i może być zrozumiałą dla współczesnego odbiorcy, co wskazuje na żywotność tego znaczenia. W SWil tylko jedna z trzech przedstawionych definicji *gadki* nie jest oznaczona jako przestarzała i jest nią ‘gadanie, mowa o kim, o czym’⁶⁶. Przytoczona w artykule hasłowym ilustracja, brzmiąca „próżne, czcze gadki”, wskazuje na to, że *gadkę* często łączono z bezcelowymi, nieproduktywnymi wypowiedziami powiązаныmi z brakiem działania; leksem ten postrzegano już wtedy jako oznaczenie niezbyt pozytywnych zjawisk, co stanowi zapowiedź późniejszych przemian semantycznych *gadki* i jej łączliwości z innymi leksemami (w efekcie powstały później frazy takie jak *gadka szmatka*).

SWar wyszczególnia znaczenie ‘gadanie, rozmowa, gawęda, wzmianka, mowa, przemowa’ jako pierwsze w kolejności, czyli jako najnowsze (słownik porządkuje znaczenia w kolejności ich rozwoju historycznego). Leksem *gadka* w SD w zbliżonym znaczeniu jest już oznaczony jako potoczny – po raz pierwszy w zapisach słownikowych, tak samo w późniejszych słownikach⁶⁷, aż do słowników najnowszych. W WSJP w definicji *gadki* odnoszącej się do aspektu komunikacji werbalnej (‘rozmowa lub wypowiedź’) doprecyzowuje się, że jest ona „traktowana mało poważnie”⁶⁸. Dziś słowa *gadka* używa się prawie wyłącznie w języku potocznym, głównie mówionym, na co wskazują wyniki wyszukiwania w Narodowym Korpusie Językowym. Przejście *gadki* do rejestru potocznego nastąpiło jednak prawdopodobnie już w XIX wieku.

Na podstawie wyszukiwarki kolokacji Narodowego Korpusu Języka Polskiego można bowiem stwierdzić, że obecnie leksem *gadka* łączy się najczęściej z wyrazem *szmatka*⁶⁹. Powstały związek frazeologiczny jest uwzględniany w najnowszych słownikach. Być może jest to współcześnie jeden z głównych sposobów użycia tego wyrazu. *Gadka* występuje także często w połączeniach z takimi określeniami, jak *głupia*, *gładka* oraz *stara*, odnoszącymi się do współczesnego znaczenia *gadki* jako mowy, wyraźnie wskazującymi na lekceważący stosunek do opisywanych wypowiedzi, traktowanych niepoważnie, z wyższością, ironią lub humorystycznym dy-

⁶⁶ *Gadka* [hasło], w: SWil.

⁶⁷ Definicje *gadki* brzmią: *pot.* ‘rozmowa, pogawędka, mowa, powiedzenie’, w: SD; *pot.* ‘rozmowa, pogawędka, mowa, powiedzenie’, w: SSz; *pot.* ‘rozmowa lub wypowiedź traktowana mało poważnie’, w: WSJP.

⁶⁸ *Gadka* [hasło], w: WSJP.

⁶⁹ Narodowy Korpus Języka Polskiego, <http://nkjp.uni.lodz.pl/collocations.jsp>, wyszukiwarka PELCRA [dostęp: 4.05.2020].

stanssem. Pojawia się również sporadycznie określenie *gadki* jako podania ludowego, np. *gadki kaszubskie, ludowe*⁷⁰. Wszystkie te sposoby użycia pokrywają się ze znaczeniami opisanymi w najnowszych słownikach.

Współczesne rozumienie omawianego wyrazu można przeanalizować na podstawie *Wielkiego słownika języka polskiego PAN* (w innych słownikach współczesnych znaczenia *gadki* i ich definicje są zbliżone⁷¹). Są w nim zamieszczone trzy znaczenia *gadki*: ‘rozmowa lub wypowiedź traktowana mało poważnie’, ‘plotka’ (oba są oznaczone jako potoczne) oraz ‘gawęda, opowiadanie ludowe charakteryzujące się barwnym, żywym językiem’ (znaczenie książkowe)⁷². Pojawiają się także frazeologizmy z omawianym leksemem: fraza rzeczownikowa *gadka szmatka*, oznaczająca ‘rozmowę lub wypowiedź banalną i nieistotną’ oraz związek frazeologiczny *ktoś ma gadkę* (ujęty jako wariant potocznego sformułowania *ktoś ma gadane*), wskazujący na kogoś, kto ‘lubi dużo mówić i z łatwością komunikuje się z otoczeniem, w sposób swobodny i bez wysiłku’⁷³ (podobną definicję tego sformułowania można znaleźć w USJP⁷⁴). Do dzisiejszych czasów przetrwało niewiele znaczeń analizowanego leksemu. Współcześnie *gadka* kojarzy się jednoznacznie: z wymianą myśli o mało ważnych sprawach, nieistotnych kwestiach lub z zasłyszaną pogłoską, plotką. Warto zauważyć, że wszystkie znaczenia *gadki* i sformułowania z nią związane (oprócz książkowej ‘gawędy’, która odnosi się do zakorzenionych w historii podań ludowych) są nacechowane potocznie, wręcz kolokwialnie. Pokazuje to, w jak dużym stopniu zmieniło się postrzeganie i semantyka *gadki*. Obecnie wyraz ten jest używany w sytuacjach nieformalnych, stracił swoją przynależność do stylów funkcjonalnych innych niż potoczny.

Na podstawie analizy materiału zawartego w słownikach, a także w uzupełniających go tekstach źródłowych można zauważyć, jak zmienne i burzliwe były losy wyrazu *gadka*. Na przestrzeni dziejów języka polskiego jego znaczenie zostało znacznie zawężone i przekształcone. Nastąpiło ograniczenie pierwotnej wielości znaczeń. Doszło do przejścia wyrazu ze sfery języka literackiego do sfery potoczności. Warto także zauważyć, że wiele znaczeń analizowanego leksemu, takich jak ‘spór, kłótnia’, ‘problem, zagadnienie’ oraz ‘zagadka’, zanikło mniej więcej z końcem doby średniopolskiej, a wraz z początkiem doby nowopolskiej pojawiły się na ich miejsce nowe, na przy-

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ Zob. np. SWJP, ISJP, PSWP i USJP.

⁷² *Gadka* [hasło], w: WSJP.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Gadka* [hasło], w: USJP.

kład 'baśń, podanie' i 'plotka'. Znaczenie 'rozmowa, gadanie, wypowiedź' zawęziło się i znacznie upowszechniło, by w obecnych czasach stać się znaczeniem dominującym, powiązaniem ze stylem potocznym.

Bibliografia

- Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2000.
- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, https://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=28205&forma=GADKA#28205 [dostęp: 4.05.2020].
- Glaber A., *Gadki o składności członków człowieczych z Arystotelesa i też innych mędrców wybrane*, red. J. Rostafiński, Kraków 1893, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/show-content/publication/edition/1699?id=1699> [dostęp: 11.05.2020].
- Gustawicz B., *Podania, przesady, gadki i nazwy ludowe w dziedzinie przyrody, cz. 2. Rośliny*, Kraków 1882, <https://polona.pl/item/podania-przesady-gadki-i-nazwy-ludowe-w-dziedzinie-przyrody-cz-2-rosliny,MTg5ODU1NTk/10/#info:metadata> [dostęp: 11.05.2020].
- Inny słownik języka polskiego*, t. 1, red. M. Bańko, Warszawa 2000.
- Kochanowski J., *Gadka*, <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/fraszki-k-siegi-trzecie-gadka.html> [dostęp: 4.05.2020].
- Krasicki S., *Dziada Polikarpa gadki*, Bydgoszcz 1937, <https://polona.pl/item/dziada-polikarpa-gadki,ODk3NTc4MzY/4/#info:metadata> [dostęp: 11.05.2020].
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 2, Warszawa 1808.
- Morsztyn J.A., *Poezye oryginalne i tłomaczone*, Warszawa 1883.
- Narodowy Korpus Języka Polskiego, <http://nkjp.uni.lodz.pl/collocations.jsp>, wyszukiwarka PELCRA [dostęp: 4.05.2020].
- O Maćku, co dostał trzy dary. Gadka ludowa*, oprac. H. Burska, Kraków 1947, <https://polona.pl/item/o-macku-co-dostal-trzy-dary-gadka-ludowa,OTY0NzQyNDg/4/#info:metadata> [dostęp: 11.05.2020].
- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 12, red. H. Zgółkowa, Poznań 1997.
- Rozmaite Gadki i powiastki. Czytelnia dla ludu wiejskiego. Książeczka trze-*

- cia dla tych co lubią czytać pożyteczne rzeczy*, Warszawa 1862, <https://polona.pl/item/rozmaite-gadki-i-powiatki-ksiaz-3-dla-tych-co-lubia-czytac-pozyteczne-rzeczy,OTI4ODY4NTk/8/#info:metadata> [dostęp: 11.05.2020].
- Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków 1952–1956.
- Słownik języka polskiego*, edycja elektroniczna, Wilno 1861, <https://eswil.ijp.pan.pl/index.php> [dostęp: 4.05.2020].
- Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/gadka;5429154.html> [dostęp: 4.05.2020].
- Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1, Warszawa 1898.
- Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1, Warszawa 1978.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. 7, Wrocław 1973.
- Słownik staropolski*, t. 2, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Kraków–Warszawa 1956–1959.
- Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.
- Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1, A–J, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.
- Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki, Kraków 2007, https://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=47672&ind=0&w_szukaj=gadka# [dostęp: 26.04.2020].
- <https://pl.wiktionary.org/wiki/problema> [dostęp: 10.11.2020].

Semantic analysis of a noun *gadka*

SUMMARY

The article is devoted to a semantic analysis of Polish noun *gadka* ('a chat; a spiel') and its semantic transformations. The lexeme *gadka* has been present in Polish language since the 15th century as a derivative of the verb *gadać*, derived from the Proto-slavic verb **gadati*. *Gadka* meant at first 'a story; a conversation; a quarrel; a parable; a problem' and then the semantics of the word underwent numerous transformations. *Gadka* until the XIXth century meant: 'a rumor; a riddle; a tale; a talk'. In XXth century a phrasal verb *gadka szmatka* ('tittle-tattle; chit-chat') was formed and the semantics of *gadka* has become conversational and colloquial. Nowadays *gadka* means 'a chat; a rumour; a folk tale'.

Key words: lexical semantics, semantics transformations, history of the Polish language, semantic analysis of Polish word *gadka*, etymology of *gadka*.

O Autorce

Zofia Kochmańska - studentka III roku filologii polskiej na Wydziale Filologii Polskiej i Klasycznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Interesuje się historią języka polskiego, powiązaniem językoznawstwa z literaturoznawstwem, a także literaturą romantyczną i modernistyczną, zwłaszcza europejską.

E-mail: kochmanska.zosia@gmail.com